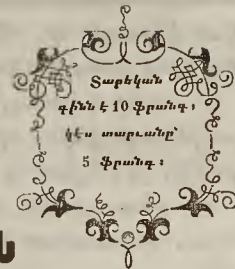

ԵՐԻՄԱՅ

Օ Ր Ա Գ Ի Ր Ը Ն Տ Ա Ն Ե Կ Ա Ն

Թ Ի Ի 22.

1863

2. ՀԱՏՈՐ

Մարտիրոսացի
Խմատեղն մագաղաթը:

(Վերջ:)

սանկով Մէնտոզի դղեկին դի-
մացը հասաւ, որուն աղուոր
անտառները ճամբուն երկու
կողմը կարգաւ բռնած էին: Ու-
ղելով արեւուն պրիչ տաքու-
թենէն ազատիլ, դղեկին ծառու-
ղիներէն մէկը մտաւ, ուստի կրնար

նաեւ երթալու գեղը հասնիլ:

Նոյն ատեն ամարուան խիստ գեղեցիկ օրերն
էին. անկերն պլեւալ գեղեցիկ ու հոտաւետ ծա-
ղիկներով ծածկուած էին, բաղմաթիւ թռչուններ
ալ իրենց քաղցը ձայներովն ու գեղգեղանքովը
անտառը կը հնչեցընէին: Խեղ մը փայտահարներ
ասդին անդին անտառին ծառերը կտրելու զբաղած
էին: Տոն խուան միտքը դրաւ որ նոյն երկիրն իր
ձեռքն անցընելէն ետեւ, իր սեպհական գաղափար-
ներուն համեմատ կարգաւորէ: Ասկից զատ՝ մագա-
ղաթին մէկ ծայրը կապարեայ գրչով գեղջկական
տնակի մը ծրագիրը հանեց, որն որ թէ բնութեան
գեղեցկութիւնն ու թէ արուեստին մատակարարած
գիւրութիւններն իրարու հետ պիտի միացընէր:

Երբ որ կանաչազարդ մարգագետինները հա-
սաւ, տեսաւ որ ջրերն արուեստական եղանակաւ
կրնային աւելի աղէկ բաժնուիլ. եւ հաշիւ ըրաւ որ
աս փոփոխութեամբ որչափ աւելի շահ կրնայ ունե-
նալ: Այդպիսեան վրայ աւելի գոհ եղաւ: Յորենե-
ղեններու արտերուն գալով, որոշեց որ զանոնք ար-
ջառաց եւ ոչխարաց համար՝ ճարակատեղիներու
դարձընէ. իսկ ցորենի դաշտեր գտնելու համար՝ քա-
րուտ եւ կոշտ երկիրները լաւացընէ:

Մեր ինքնապանծ կալուածատէրն աս մտածմանց
վրայ եղած ատեն, յանկարծակի ականջը կարճ, խիստ
եւ հրամայողական ձայն մը կը հասնի, թէ Մէնտոզի

կալուածին մէջէն անցնելու հրամանը ձեռի ու
տուած է:

Ետ կը դառնայ եւ երիտասարդ մը կը տեսնէ,
որուն կերպարանքէն ու զգեստներէն յայտնի կ'իմա-
ցուէր թէ աղնուական տնէ բարձրաստիճան մէկն
էր: Ասիկայ խիստ գեղեցիկ եւ մեծադին զարդերով
զարդարուած նժոյգի մը վրայ նստած էր:

Տոն խուան անոր պատասխան տալու տեղ, զին-
քը դիտելու զբաղելով, երիտասարդը հարցումն ան-
համբերութեամբ նորէն կրկնեց:

Սալամանգայի բժիշկն իր զօրութեան վրայ վըս-
տահ եղող մարդու մը ծիծաղովը ծիծաղելով, Ի՛նչ,
պատասխանեց, անտէրունչ կալուածի մը մէջէն անց-
նելու համար հրաման ալ պէտք է եղեր առնուլ:

— Ձեզի ու՛ր ըսաւ որ ասիկայ տէր չունի:
— Ինծի տեղեկութիւն տուողները, թէ Բերեղ
նօտարին յանձնուած է որ այսօր ծախու հանէ:
— Ուրեմն գնելու մտքը եկած էք:
— Գնելու մտքը:
— Բայց գիտէ՞ք թէ գինն ի՛նչ է:
— Իմանալը դժուար բան մը չէ:
— Կտրուած գինն է չորսհարիւր հազար ոսկի
դահեկան:

— Ի՛նչ, գինն աս է եղեր. ստուգիւ կ'ըսեմ
կալուածն աւելի կ'արժէ:

Աղնուական ասպետն ասոր վրայ ինք զինքը
չկրնալով բռնել, սկսաւ բարձրաձայն ծիծաղել: Հո-
գւոյս վրայ կ'երգնում, ասանկ հարուստ ու առատա-
ձեռն գնող մը տեսած չունիմ, գոչեց հեգնական ե-
ղանակաւ մը. սակայն կը զարմանամ որ ասանկ ըլ-
լալով՝ ոտքը ճամբորդութիւն կ'ընէք:

Ոտքը երթալու սովորութիւն ունիմ, պատաս-
խանեց Տոն խուան իշխանական պարզութեամբ մը:

Ստուգիւ կ'ըսեմ, կրկնեց երիտասարդը, ասի-
կայ մեծ խոնարհութիւն է. սակայն տարակոյս չու-
նիմ որ ձեր մեծապատուութիւնը նժուգիս վրայ աւելի
հանդիստ կրնայ ըլլալ:

Անանկ կը կարծէք, հարցուց Տոն խուան, մըտ-
քին մէջ յանկարծական բաղձանք մը ծագելով:

Հապա՛, շարունակեց ասպետը՝ նոյնպէս ծաղրա-

կան կերպով մը, մինչեւ միտքս կու գայ որ պէտք եմ վար իջնալ, ձիս ձեղն ընծայել:

Ինծի կ'երեւայ, ըսաւ բժշկը, որ զձեզ գիւրութեամբ կարող կ'ըլլամ գոհ ընել: Աս ասանկ ըլլալով, ինչ քաջ որ գետինը գտնուիք:

Ըսաւ չըսաւ, մէյ մ'ալ ձին երկու ոտքի վրայ ելաւ, եւ ասպետն ինք զինքը մէկէն գետինը խոտի վրայ գտաւ:

Ձիս խրտեցուցիք, պոռաց գետինն ինկողը, բարկութենէն գոյնը նետած:

Ինչ կը զրուցէք, մանաւանդ թէ ձեղն օգնեցի, որ ունեցած դիտաւորութիւննիդ ի գործ դնէք, ըսաւ Տոն Խուան, որն որ ձին սանձէն բռնած՝ հեծնելու պատրաստութիւն կը տեսնէր:

Երիտասարդն աս տեսնելով՝ կը բարկանայ, մորակն առած՝ վրան կը յարձակի. եւ ինք իրմէ բռնողովն ելած՝ կը պոռայ, Մէկգի, անամթ, ապա թէ ոչ չափիք քեզի կը հասկըցնեմ:

Աս թշնամանալից խօսքերուն վրայ՝ Տոն Խուանն արիւնը գլուխը կը ցափէ, սակայն ծանրութեամբ մ'իրեն կ'ըսէ. Ասպետ, մի մոռնաք որ աղնուական եւ պատուաւոր մարդու մը հետ կը խօսիք. ձեզի պէս՝ ես ալ վրաս սուր կը կրեմ:

Եկէք ուրեմն տեսնենք, ըսաւ ասպետը, թէ սուր խաղցընելու եղանակն ալ գիտէք. եւ շուտ մը սուրը քաշելով՝ մեր բժշկին մօտիկցաւ:

Ուրիշ որ եւ իցէ դէպքի մէջ, Տոն Խուան ստուգիւ հաշտութեան հնարք մը գտնելու ետեւէ կ'ըլլար. սակայն օտարական երիտասարդին սպառնալիքը զինքը խիստ բարկութեան դրօշակ ըլլալով, եւ ապահովութիւն ունենալով որ դիմացինն իրեն ամենեւին փնտս չիկրնար ընել, անսովոր քաջասրտութիւն մը ստացած էր: Այլ մտածէր նաեւ որ հակառակորդն ասանկ քաջ մը կարօտութիւն ունի, ուստի քաջաց որ թեթեւ վէրք մ'առնու, որպէս զի իր բիրտ վարմունքին եւ բարկութեան անպատեհութեան վրայ խորհրդածելու ատեն ունենայ:

Աս բաղձանքն իր անմիջական գործադրութիւնն ալ ունենալով, ասպետը սուրը ձեռքէն կը ձգէ, ցաւոց ու սրտմտութեան աղաղակ մ'արձակելով գետինը կ'իյնայ: Վէրքին համար Տոն Խուան ամենեւին հոգ չըրաւ, ինչու որ թեթեւ բան մը բաղձացած ըլլալուն վրայ ապահով էր. բայց սկսած դասն ու խաղացած խաղն անկատար ձգել չուզելով, սկսաւ ասպետին առջեւ ինք զինքը ջատագովել: Խօսքը վերջացուց ըսելով թէ Որպէս զի իմանաք թէ ձեզի գէմ ատելութիւն չունիմ, քիչ մը յառաջ ինծի ըրած պարգեւնիդ շնորհակալութեամբ կ'ընդունիմ:

Այսպէս խօսելով, աշխատին վրայ հեծաւ, ասպետին հրաժարական ողջոյն տուաւ եւ արագ ընթացքով մը գեղը տանող ճամբան մտաւ:

Աս դէպքէն ետքը Տոն Խուան իր անձին վրայ ունեցած մեծ համարման մէջ աւելի հաստատուեցաւ:

Ալ հիմայ պէսպէս փորձերով համոզուած էր, թէ չկայ բան մը՝ որ իր կամքին արգելք կարենայ ըլլալ, հապա կարող է որ եւ իցէ դիմադրութիւնը վանել, ամէն տեսակ ամբարտաւանութիւնը խոնարհեցնել: Աս մտածութիւնը շուտ մը իրեն անանկ բնական եղաւ, որ եւ ոչ իսկ զարմանք կ'իմանար. մանաւանդ թէ ան զարմանալի կու գար, որ ուրիշներն իրեն հակառակելու յանդգնին:

Գեղը հասածին պէս՝ տեղւոյն նօտարին ներկայացաւ, որուն յանձնուած էր դղելին վաճառումը. բայց աւելի իբրեւ տէր մը՝ իր սեպհական կալուածը ժառանգելու, քան թէ իբրեւ գնող մը՝ պայմաններուն տեղեկանալու համար: Դժբախտութեամբ՝ խօսքն սկսելուն պէս, Բերէզ իրեն յայտնեց որ ալ Մէնտոզին դղեակը ծախու չէ:

Մարդ կրնայ երեւակայել մեր բժշկին այլալուութիւնը: Վասն զի անանկ կալուած մը կը կորսնցնէր, որուն վրայ այնչափ խորհած էր եւ մէջն ընելու փոփոխութիւններն ալ որոշած:

Կարելի բան էր՝ որ իրեն պէս մարդու մը կարգադրութիւններն ու գաղափարներն ի գործ չգրուէին, ուր որ էր կամ ամէն քանի մէջ քաջաբան օրէնք էր: Իր բաղձանքներուն դէմ գնելու ամենափոքր երեւոյթը զինքն անանկ բարկութեան հանեց, որ մէկէն զայրագին կերպով մը նօտարին հարցուց, թէ ինչո՞ւ ալ կալուածը ծախու չէ:

Որովհետեւ, ըսաւ նօտարը, Տոն Հենրիկուէզ, հանգուցեալ Կոմսին եղբորորդին, բարեբախտութեամբ նորերս երկու ժառանգութիւն ձեռք ձգելով, որոշեց որ Մէնտոզին կալուածը պահէ:

Ինչ, կրկնեց Տոն Խուան, որպիսի եւ իցէ գին իրեն տրուելու ալ ըլլայ . . . :

— Պիտի մերժէ:

— Ապահով էք:

— Նոյն իսկ ինքն աս առտու ինծի ըսաւ:

— Ուրեմն հոն եկած էք:

— Քիչ մը յառաջ հոսկից դղեակ գնաց:

Տոն Խուան ըսուածներէն իմացաւ որ իրեն պատահող անձանթը՝ ասպետը պիտ'որ ըլլայ, եւ խորունկ հաւաքանք մ'ըրաւ:

Նօտարն իրեն վշտակցելու կերպարանքով մ'աւելցուց, թէ Տոն Հենրիկուէզին՝ դղեակը պահելու բուն միտքն ան է, որ առջեւի աշխատ հոն որս ընէ:

Վահ, վահ, մտածեց Տոն Խուան, իրեն ծանրկեկ վէրք մը բաղձալու եմ եղեր, այնպէս որ ան վայելմունքէն յոյսը բոլորովին կտրէր:

Ասկից զատ, շարունակեց նօտարը, աս դղեակը շատ սիրեց, եւ ստոյգը խօսելով, ամէն կերպ առաւելութիւններն ունի: Նախ եւ առաջ զարմանալի դիրք . . . :

Գիտեմ, գիտեմ, ըսաւ Տոն Խուան, խօսքը բերնէն առնելով:

— Անտառները, դաշտերը, պարտեզները . . . :

Արդէն տեսած եմ, ըսելով՝ խօսքն ընդմիջեց բժիշկը, որուն ցանկութիւնն աս ստորագրութեամբ աւելի եւս կը բորբոքէր:

Հասն աղէկ, ըսաւ, Բերէզ. բայց դուք հանգուցեալ կոմսին ըրած նորոգութիւններէն ետեւ՝ դղեկին ներսի կողմը տեսած չըլլաք: Նախ մէջը պատկերաց գեղեցիկ ժողովածոյք մը կայ. ամէնն ալ մեր ամենէն ճարտար վարպետներէն նկարուած:

Պատկերներ, կրկնեց Տոն Խուան, պատկերներու միշտ մեծ սէր ունեցած եմ. բայց արձանները կը նախագասեմ:

— Դղեակն արձաններով լեցուն է:

— Կարելի՞ բան է:

— Գրատան վրայ խօսիլը մէկդի կը ձգեմ...

— Ի՞նչ, գրատունն ալ կայ:

— Երեսուն հազար հատորով:

Տոն Խուան յուսահատական ձեւ մ'ըրաւ: Այսպիսի գանձ մը կորսուի պիտ'որ, ըսաւ հառաչելով. աս ամէն տեսակ գիտութեանց ղեկն ունոցը՝ տգէտ մարդու մը ձեռք պիտի մնայ. որովհետեւ Տոն Հենրիկուէզ ըսածնիւ, անտարակոյս բան չհասկըցող մէկն է:

Աս խօսքին նօտարը հաւանութեան մեղմ ձեւ մ'ընելով, Իրաւ է, ըսաւ ցած ձայնիւ. կ'երեւայ որ գիտէք թէ աղնուական, հարուստ եւ ինք զինքը զուարճութեանց տուող երիտասարդ մը ինչ է:

Ասոր վրայ ապահով եմ, պատասխանեց Խուան, որ ինք անպիտանին մէկն է:

— Աղէկ բաներ ալ ունի. միայն թէ աս կայ, որ տաքարիւն ըլլալուն, շատ անգամ ուրիշ աղնուականներու հետ պլելայլ բաներու համար կուռի կը բռնուի:

Կը հասկընամ, կուռոտ ու մենամարտութիւն սիրող անձ մը, շարունակեց բժիշկը. ասոր վրայ եւ ոչ տարակուսելու էր:

Ետքէն աւելի ցած ձայնիւ աւելցուց. Ամենայն իրաւամբ կրնայի, մանաւանդ թէ պէտք էի զինքը սուր կրող ձեռքէն զրկել, որով շատ չարեաց առջեւը մէկէն կ'առնուէր:

Տարիքն առնելով աս ամէն պակասութիւնները կը շիտկուին, ըսաւ Բերէզ, մանաւանդ շուրջ բնութիւնը. որով թէպէտ եւ մեծ հարստութեան տէր է, սակայն միշտ ստրկի կարօտութիւն կը կրէ. ասոր համար իր հօրեղբորը վարձակալներէն բոլոր տալիքնին մէկէն պահանջեց:

— Անոնք ալ վճարեցին:

— Վճարեցին, բայց մեծ դժուարութեամբ, ինչու որ աս տարւան բերքը շատ գէշ էր:

Տէր Աստուած, ինչպիսի անգթութիւն, պողաց Տոն Խուան զայրացած: Աղքատ ու կարօտեալ մարդիկները հարստահարելն ի՞նչ պիտ'որ ըլլայ, երբ որ իշխանի մը բաղձալ կրցած ամէն բաներն ունի. դղեակ մը՝ պատկերներով, արձաններով եւ երեսուն հազար հատորով գրատուն մը: Ասանկ մարդն իրօք աշխարհ-

քիս պատիժ մըն է, ուստի եւ հասարակաց բարւոյն համար քաղաքի քան է որ մէկը Սպանիայի բնակիչքն ասոր ձեռքէն ազատէ...

Աս խօսքը մէկէն ընդմիջեցաւ, որովհետեւ յանկարծակի դուռը բացուելով՝ խռոված ծառայ մը խուցը նետուեցաւ:

Ի՞նչ բան կայ, հարցուց նօտարը:

Դժբախտութիւն, մեծ դժբախտութիւն, կանչեց ծառան. Տոն Հենրիկուէզ քիչ մը յառաջ կուռի բռնուեր...

— Ի՞նչ, նորէն:

— Եւ վերաւորուեր է:

— Ծառն:

— Զէ, բայց որովհետեւ իր հակառակորդը անոր ձիուն վրայ հեծած կը փախչի եղեր, հալածել ուղելով՝ գետինն ինկեր, վերքը ծանրացուցեր, եւ ճամբու վրայ մարած մնացեր է:

— Ետքը ի՞նչպէս եւ ո՞ւր գտնուեր է:

— Ինչպէս որ լսեցի, կառապան մը զինքը չտեսնելով՝ աջ ձեռքը չարաչար ճղմեր եւ ասով զինքն իր մարեղէնէն արթնցուցեր է:

— Ո՞հ Աստուած:

— Ինչ որ է նէ, զինքը վերցուցեր հօս կը բերեն եղեր:

— Ուրեմն ազատեր է:

— Բաբէ, երանի թէ անանկ ըլլար. խեղճը տան մը առջեւէն անցնելու ատեն, վերէն քար մ'իյնալով՝ զինքը մահու չափ վերաւորեր է:

Տոն Խուան անմիջապէս ետ ետ քաշուեցաւ. մէկէն մտքին մէջ զարհուրելի լուսաւորութիւն մը ծագած էր: Ամէն պատահած բաներն իր գործքերն էին: Իսկզբան Տոն Հենրիկուէզին ծանրկեկ վերք մը բաղձացած էր, որպէս զի որսորդութիւն ընելու անկարող ըլլայ, ետքը սուր կրող ձեռքին կորուստը, վերջապէս մահ՝ հասարակաց օգտին համար. եւ ետեւէ ետեւ երեք դժբախտութիւն պատահելով, իր երեք բաղձանքները կատարուած էին:

Աս մտածմունքը նետի մը պէս սիրաւ խոցեց: Կ'ուզէր նոյն համոզումը մտքէն հանել, ըսելով թէ անկարելի է. սակայն նոյն միջոցին դուռը բացուեցաւ, եւ ի՞նչ տեսնէ, չորս սպասաւոր՝ ասպետին շնչասպառ եւ արիւնաթաթախ մարմինը վերցուցած ներս բերին:

Տոն Խուան աս ահագին տեսարանին չկրցաւ դիմանալ. իր վրայ սաստիկ փոփոխութիւն մը յառաջ եկաւ, շուտ մը չորս կողմն եղող ամէն բաներն աներեւոյթ եղան...

... Եւ ինք զինքն իր յարդէ անկողնոյն վրայ գտաւ՝ պանդոկին վերնաշարիկին մէջ, որուն պատուհանէն արեւուն ճառագայթները սկսած էին ներս զարնել:

Սալամանգայի բժշկին. առջի զգածմունքն եղաւ՝ իր զարհուրելի երազէն ազատելուն ուրախութիւնը:

եւ ետքէն առջի իրիկուան պատահածներն ալ միտքը գալով, ամենայն ինչ հասկըցաւ:

Մաւրիտանացի Իմաստնոյն ըմպելիքը՝ սաստիկ թմրեցուցիչ դեղ մըն էր, որ մարդուս երեւակայութիւնը խիստ բորբոքելով, արթնութեան ատեն աւելն մտածած բաները երազի կը փոխէ: Ուստի այն ամէն ճշմարիտ համարածները՝ ցնորք ու երազ էին:

Տոն Խուան երկայն ատեն լուութեամբ սկսաւ ասոր վրայ խորհիլ. ետքէն մագաղաթն անկելով, դարձեալ աչքէ անցուց, առջի օրը բանի տեղ չդրած ծանօթութիւնը քանի մ'անգամ կարդաց:

Աերջապէս շարժած եղանակաւ մը գլուխը ցնցելով, Ասիկայ խիստ օգտակար դաս մըն է, ըսաւ, զորն որ՝ եթէ խելացի եմ՝ պէտք եմ օգտու գործածել: Կը համարէի թէ երջանիկ ըլլալու համար բաւական է որ «լաթ» կարգ ըլլա՞ւ ընէ. եւ չէի մտածեր որ կամբք, երբ որ սանձ մը չունի, հպարտութենէ՝ չափազանցութեան, չափազանցութենէ՝ բռնաւորութեան, բռնաւորութենէ՝ անգթութեան կ'անցնի: Ո՛հ, ո՛հ, մաւրիտանացի Իմաստունն իրաւամբ ըսեր է թէ Աստուծոյ իր նախախառնութեամբ մեր յիմարտութեան առջեւ իբրեւ մտք պարտաւոր մը դրած է մեր պարտութիւնը:

Աս երազը Տոն Խուանին ան օգուտն ըրաւ, որ անկէ ետքը սկսաւ աւելի համբերութեամբ իր վիճակին նեղութիւնները կրել: Անկէ շատ ատեն ետքը մեռած ժամանակը՝ երկրորդ հազարապետ էր ան դղելիք, որուն երբեմն երազին մէջ տէր եղած էր:

ԱՐՈՒՍՏԱՄԱՆ

Անցեալ տարւան Լոնտոնի համաշխարհակալ տարուեստից տեստրաւինն վրայ ընդհանուր տեստրիսին:

Հասնուկներորդ բաժինը կը բովանդակէր եւրոպայական գործիքները: Աս բաժինն մէջ ամենէն աւելի աղմուկ կար ու ամէն տեսակ մարդու ընկերութիւն կը գտնուէր: Ամենէն յառաջ մտադրութիւնն իսկ կը գրաւէ եւրոպական գործեաց թագաւորը, այսինքն՝ դաշնամուրը: Թէ Անգղիացիք դաշնամուր շինելու արուեստին մէջ շատ յառաջ գացած են, յայտնի կը ցուցնեն արուեստից տեսարանին մէջ իրենց տեսքի հանած քանի մը ճարտար շինուածքով դաշնամուրները: Զարմանալի է նաեւ Աւստրիայի դաշնամուրներուն եւ ընդհանրապէս եւրոպական գործեաց աժնութիւնը, մանաւանդ որ թէ ճարտար գործուածքին եւ թէ գեղեցիկ ձայնին կողմանէ ամենեւին պակասութիւն չունին: Ասոր պատճառն ան է որ գործածուած անգործ նիւթերն իր երկիրներէն քիչ ստակով ձեռք կը բերէ. Մաճառաստան ու Բոհեմիա՝ աղէկ ու առատ ընկուզենի, իսկ Սլովենիա՝ ընտիր լար կամ աղիք կը մատակարարեն: Ամէն եւրոպացի տաւիղները յայնմ կը միաբանին որ Գաղղիայի տաւիղներուն («անլու») նման չկայ: Բերնի նուագարաններ

հանդէս հանած էին Փարիզի Սաքս ու Վադէր գործապետները. փանդիւններ խաւած էր Վիսպատընցի Շէլէնպէրի արուեստագետը:

Տասնութութներորդ բաժինը մտած ատեն, մարդ անխորժ զգածում մը կ'իմանար, վասն զի աս բաժինն ան զարմանալի գործիքները կը բովանդակէր, զորոնք մարդկային հանճարը գտած է, իր մարմնոյն մէկ անդամը կտրելու կամ անոր տեղ ուրիշ արուեստական մը դնելու. միով բանիւ աս բաժինն մէջ հանդէս հանուած էին բոլոր վերաբուժական գործիքներն ու անոր վերաբերեալ կազմածները: Ասոր մէջ Աւստրիա ըստ բաւականին աղէկ ներկայացուած էր. Հէպրա Վիէննացին ու Թայխման Գրազացին ընտիր վերաբուժական գործիքներ հանդէս հանած էին: Գաղղիական բաժինն մէջ ամենէն աւելի մեծ մտադրութիւն զարթուցին Օզու Փարիզի բժշկին գերազանց անդամաղնական (anatomique) կազմածները կամ նմանութիւնները, որոնք արդէն 1851ի արուեստից տեսարանին ժամանակը մեծ զարմանք պատճառած էին: Մարդ աւելի հանճարագիւտ բան չկրնար մտածել քան թէ աս մարդու եւ կենդանեաց մարմիններու նմանութիւնները, որոնք զատ զատ մասանց կը բաժնուին, այնպէս որ իւրաքանչիւր անդամին դիրքն ու ինչ պաշտօն ունենալն ակներեւ կը տեսնուի: Այսպէս օրինակի աղագաւ, վերոյիշեալ բժիշկը մեղու մը շինած է, ինչպէս կ'ենթադրուի՝ բնականէն շատ աւելի մեծ, որն որ կրնայ ի մասունս բաժնուիլ, այնպէս որ մեղուին ամէն մէկ գործաւորանքը, մինչեւ ամենէն պղտիկները յայտնի կը տեսնուին: Նոյն կերպով նաեւ մարդուն ու ձիուն մարմնոյն նմանութիւնն եւ հաւու հաւկրթին հետ զհետէ կերպարանաւորումը շինած է: Աս նմանութիւններուն ուսման համար ունեցած մեծ ծանրաւշուութիւնն ինք իրմէ յայտնի է: Գաղղիացիք ընդհանրապէս աս տեսակ բաներու մէջ ամենէն յառաջ են: Արուեստական աղբաւորու եւ անդամներու, հիւանդի աթոռներու եւ բաղանեաց կազմածներու բազմութիւն օրինակներ կրնային տեսնուիլ Անգղիայի ու Գաղղիայի բաժինն մէջ: Իբրեւ զարմանալիք կը յիշատակենք Օգոստէլին՝ տղոց կամ ծծելու մեքենան կամ արուեստական կուրծքը. եւ ծամելու մեքենան, որն որ աղօյ չունեցող ծերերու համար դժուարաւ ծամելու մսեղէն կերակուրներն այնպէս կը մանրէ, որ մարդուն միայն շողիքով թրջելու եւ կլլելու աշխատութիւնը կը թողու:

Բամբակն ու բամբակեղէն տարազը կը կազմեն արուեստից տեսարանին տասնութերորդ բաժինը: Ամերիկայի քաղաքային պատերազմը, ինչպէս լրագրոյս աս տարւան ընթացքին, մէջ յիշատակելու առիթ ունեցանք, արտաքոյ կարգի պակասութիւն մը պատճառեց վաճառականութեան աս մասին մէջ, ուսկից հազարաւոր մարդիկ իրենց օրնստօրական պարէնը կը ճարէին: Զարմանք չէ որ Անգղիա, որն որ

ուրիշ ամեն տերութիւններէն աւելի վնաս կրեց աս բանէն, հիմայ ուրիշ երկիրներէ բամբակ հոգալու կամ անոր տեղը բռնող տունկ մը դանելու ջանք կը ցուցնէ: Սակայն չկայ բամբակ մը, որ Ամերիկայի բամբակին հաւասարի. Արեւելեան Հնդկաստանի, Պարզելիայի, Բէրուի, Կուիանայի, Աւստրալիայի, Եգիպտոսի, Սիամի, Ալճէրիի, Իտալիայի ու Մալզայի բամբակը հիմակուան մեքենաներով աղէկ չեն գործուիր: Ամերիկայէն ետքը ամենէն ընտիր բամբակ մշակելու երկիրներն են՝ Պարզելիա, Եգիպտոս, Մալզա եւ Իտալիա. վերջի երկիրը կ'երեւայ որ ժամանակաւ բամբակի մշակութեան մէջ յաջողութիւն պիտի ունենայ: Զանազան տնկերէ ու ծառերէ, ինչպէս ագամաթղենոյ ծառէն, հնդկ ընկուղի ծառէն, Մանիլայի կանեփէն, ճենական խոտէն հանուած մանրաթելերու կամ մազմուկներու արտաքոյ կարգի բազմութիւն մը հանդէս հանուած էր. սակայն ասոնցմէ եւ ոչ մէկը կրնայ կատարելապէս բամբակի տեղ բռնել: Վասն զի ասոնց մեծ մասը միայն կոշտ ու հաստ նիւթերու, փսիսթներու, պարաններու եւ այլն կրնայ գործածուիլ: Շատ բազմազան էին նաեւ բամբակեղէն տարաղներն ու բամբակեայ լաթերը. ինչպէս՝ դերձան, պատրոյգ, չուան, լար, կտաւեկ (batiste), խատուտ (indienne), դամասկեան կտաւ (damas), հաստ կտաւ (canevas), մերինոս (merinos), շղաշատեռ (gaze, փէշիւնի) եւ այլն: Անգղիա 59, Գաղղիա 48, Բրուսիա 15, Աւստրիա 23, Սաքսոնիա 20, իսկ Ժիր շէլուետիան 18 հանդիսահաններով ներկայացուած էր: Ընդհանրապէս Գերմանիայի բամբակեղէն ապրանքները շատ գերազանց էին, այնպէս որ Անգղիացոց նախանձը շարժեցին. նոյնպէս Հելլուետիայի Սէն Կալի բամբակեայ լաթերը՝ աս հովտաբնակ ժողովրդեան ճարտարութիւնը կը ցուցնեն:

Բամբակի պահասութեան պատճառաւ, վերջին ժամանակները շատ ծաղկեցաւ կտաւագործութիւնը, ուսկից շինուած լաթերը, կանեփի ու վշոյ տարաղներն ալ մէկտեղ առնելով, տասնութներորդ բաժնին մէջ հանդէս հանուած էին: Հոս ամենէն աւելի աչքի կը զարնէր պղտիկ Բեղգիան, որուն դերձանը բարակութեան ու թելերուն հաւասարութեան կողմանէ անգերազանցելի է: Բեղգիայի ճարտարութեան այսպէս յառաջ երթալուն գլխաւոր պատճառը՝ բոլոր երկիրը տարածուած վարժոցները կամ արուեստանոցներն են, որոնցմէ միայն աս բաժնին մէջ 46 հատը կտաւեղէն լաթեր տեսքի հանած էին: Բեղգիական վշէն անմիջապէս ետքը կու գայ սիլեզիականը: Աւստրիա աս բաժնին մէջ ըստ բաւականին աղէկ ներկայացուած էր. նոյն տերութեան կտաւագործութիւնը գլխաւորաբար Բոհեմիայի ու Սիլեզիայի մէջ կենդրոնացած է: Աս ետքի գաւառին Ֆրայվալտաու քաղաքը, աշխարհքիս երկու ամենէն մեծ գործարաններն ունի: Ասոնցմէ մէկը 1820ին շինուած է եւ 1827էն վեր Աւստրիայի մէջ դամաս-

կեան կտաւ հիւսելու արուեստը խոթեց, որով նոյն տարաղը Սաքսոնիայէն բերելը գաղթեցաւ: Վերջիշեալ գործատունը տարին 6500 հակ (փէշի) բամբակ կը գործածէ, ուսկից 4000ն ինք կը մանէ, իսկ մնացած աղնուագոյն մասը, դրսի տերութիւններէն, գլխաւորաբար Անգղիայէն ու Բեղգիայէն կ'առնու: Աս բամբակէն տարին 75,000 քառակուսի կանգուն դամասկեան կտաւ, 175,000 քառակուսի կանգուն հաստ կտաւ, 600,000 քառակուսի կանգուն աղնիւ կտաւ եւ ընդ ամէնը 850,000 քառակուսի կանգուն կտաւ կը շինէ: Աս կտաւն եւ միանգամայն 6500 հակ բամբակը՝ անգղիական ոռով շինուած ճերմակցընելու մեքենայով մը կը սպիտակցուի, որն որ 40 ձիու զօրութեամբ ջրով, եւ 20 ձիու զօրութեամբ շոգոյ մեքենայով մը կը բանի: Գործատունը թէ մանելու եւ թէ ճերմակցընելու համար, 400 կտաւագործներու ընտանիք կը զբաղեցնէ. ասոր մէջ չհաշուելով 1000 գործաւորները, որոնք ըստ մեծի մասին աղնիւ կտաւ կը բանին: Մեծին Բրիտանիայի միացեալ թագաւորութեան կանեփի ու վշոյ տարաղները շքեղ օրինակներով ներկայացուած էին. Իրլանտա հիմայ առանց հակառակութեան ան երկիրն է, ուր վշոյ մշակութիւնն ու կտաւագործութիւնը կատարելութեան ծագը հասած է: Առագաստի լաթերն ու պարաններն ալ Անգղիայի բաժնին մէջ պակաս չէին: Իտալիայի բաժնին մէջ քանի մը մտադրութեան արժանի բաներ կային, ինչպէս են՝ Նեպոլսոյ ու Ռէճճիոյի կանեփէ կտաւները: Իտալական կամ ինչպէս հասարակօրէն կ'անուանուի՝ հռոմէական կանեփի վաճառականութեան գլխաւոր քաղաքներն են Պոլոնեա, Ֆերրարա, Ասգոլի եւ Ումպրիա գաւառը: Ռուսիայի կանեփը՝ բարակութեան ու երկայնութեան կողմանէ՝ հռովմէականէն ետք է, բայց տեւականութեան կողմանէ՝ նոյնը կը գերազանցէ: Սպանիա՝ աս բաժնին մէջ ամենուն ալնկալութեանէն դուրս 40 հանդիսահաններով ներկայացուած էր: Կրանատայի, Վալէնսիայի, Կալիսիայի ընտիր կանեփն ու վուշը կը ցուցնեն թէ աս բնութենէ նպաստաւորեալ երկիրը, տերութեան որչափ օգուտ կրնայ ընել, եթէ մշակութեան ու արուեստից յառաջադիմութեան փոյթ տարուի:

ԱՌԵՐՏԲԱՆԵ

Հարաւային պրոտոկներ: — Ե. Չարիչ:

Չամիչը՝ հարաւային Եւրոպա, Փոքր Ասիա ու Ասորիք ածող տեսակ մը որթատնիկ չորցած խաղողի հատերն է: Խաղողը չամիչ ընելու համար կամ որթատնիկ վրայ կը թողուն որ չորնայ, կամ կը քաղէն եւ արեւուն տակ ջուր կը տարածեն, կամ փռան մէջ կը չորցընեն եւ կամ որթատնիկ ճիւղերէ շինուած միւրաջրոյ մէջ կը թափեն: Աս վերջին կերպով չամիչն աւելի աղնիւ ճաշակ կը ստանայ:

Չամիչի տեսակներն ասոնք են:

Ա. Զմիւռնիայի չամիչ: Տուրեւադի մէջ աս անուամբ նոյն քաղքին արեւմտեան կողմն եղող Չէյմէ, Վուրլա, Գարապուռնու եւ ուրիշ տեղերէն ելած չամիչը կ'իմացուի, որն որ Զմիւռնացի վաճառականները գնելուն եւ քաղքին մէջ մաքրել տալով տուփերով կամ տակառներով դուրս խաւրելուն պատճառաւ, Զմիւռնիայի չամիչ կ'անուանուի: Չէյմէի չամիչն երկայն կը դիմանայ, մեծ հատեր ու գորշի զարնող գոյն ունի: Գարապուռնուինն աւելի պզտիկ հատեր ունի, բայց առաջինն պէս մտոտ ու երկայն դիմացող է. ասոր գոյնն աւելի դեղին կը զարնէ: Վուրլայի տեսակը՝ նախընթացներուն պէս երկայն դիմացող ու դեղին գոյնով է, սակայն անոնցմէ պզտիկ հատեր ու հաստ կեղեւ ունի:

Աս տեղերէն զատ՝ Երբիլ, Ֆոդես, Կիւլպիսէ, Ատրամիդի, Ագալանովա եւ ուրիշ քանի մը տեղեր աւելի ստորին ու քիչ դիմացող տեսակ մը չամիչ յառաջ կու գայ: Ելլէմէն՝ մեծահատ ու առանց կոթունի ընտրուած չամիչն է: Իսկ Սուլթանին ըստածը՝ առանց կոտի ու կոթունի ընտրուած չամիչն է, որն որ սկիւզոյն պզտիկ հատեր ունի: Աս չամիչը 30—40 ֆունտնոց տփերով կու գայ, եւ նախընթաց բոլոր տեսակներուն կրկին գնովը կը ծախուի:

Բ. Դամասկոսի չամիչը՝ շատ մեծ, գրեթէ պզտիկ սալորի չափ, երկնկեկ, գորշ գոյնով եւ փոքր կուտերով անոյշ հատեր ունի: Աս տեսակը կիսակտուր եղեւնափայտէ 15—60 ֆունտնոց տփերով կու գայ:

Գ. Յունական չամիչը՝ Արքիպելագոսի կղզիներէն կու գայ: Աս տեսակը՝ երկայն չիդիմանար, մութ գորշ եւ կապուտակադոյն փոքր հատեր ունի, որոնք հողով ու պղտիկ քարերով խառն կ'ըլլան, անոր համար ալ այնչափ յարգ չունի:

Կրեմէ կղզիէն ստորին որպիսութեամբ առատ չամիչ կ'ելլէ, որն որ Ատրիք ու Եգիպտոս կը խաւրուի. աս չամիչն օշորակ (շէրպէն) եւ տեսակ մը օղի կը հանեն:

Դ. Իտալիայի չամիչը շատ ընտիր տեսակներ կը պարունակէ: 1. Լիբարեան տեսակը՝ կապոյտ պզտիկ հատեր ունի. Լիբարեան կղզիներէն տարին 16,000 տակառ չամիչ կ'ելլէ, որուն մեծ մասն Անգղիա կը խաւրուի: — 2. Գալապրիայի Պէլլէտէրի չամիչը՝ անուանի ու շատ փնտուռած տեսակ մըն է. լեցուն ու համով, մութ դեղին զարնող գոյնով հատեր ունի: Աս չամիչը 90—100 ֆունտնոց տակառներով՝ գլխաւորաբար Անգղիացիները կը գնեն: — 3. Բասարինէ անուամբ՝ Հռոմայի տէրութենէն եկած չամիչը, լաւ տեսակ մըն է: Նմանապէս նոյն երկրին Բիցուդելլայ կամ Ուվա Գոռնեդա կոչուած չամիչը խիստ փափուկ կեղեւ եւ ընտիր ճաշակ ունենալուն շատ կը փնտուռուի: — 4. Վենետիկէն ու Ճենովայէն եկած չամիչը կապոյտ կամ մութ գորշ գոյն ու միջակ մեծութիւն ունի: Աս տեսակը 1 կենդինարնոց տակառներով կը խաւրուի, շատ անոյշ չէ եւ երկայն չիդիմանար:

Ե. Սպանիայէն շատ առատ ու զանազան տեսակ չամիչ յառաջ կու գայ, զորն որ ըստ մեծի մասին հիւսի-

սային Եւրոպա կը խաւրեն: Աս չամիչը մեծ, փայլուն, շատ անոյշ, բաց դեղին գոյնով հատեր ունի: Բասերիլլա տա սոլ ըստածը, Անուշահատ չամիչն ու Երկայն չամիչը, Սպանիայի ամենալաւ տեսակներն են, որոնք գլխաւորաբար Վէլլէղ-Մալակայի լեռնային այգիներէն յառաջ կու գան. իսկ Վալենսիայէն եկածը ստորին տեսակներէն է:

Զ. Բորգուկալի Էսդէմատուրա ու Ալիարուիա գաւառներէն յառաջ եկած չամիչը՝ ստորին յատկուած թիւն ունի եւ տուրեւադի մէջ քիչ անգամ կը տեսնուի:

Է. Գալլիայէն զանազան լաւ տեսակներ յառաջ կու գան, որոնց անուանիներն ասոնք են. 1. Արկիլ չամիչ կամ Ժիւպի ըստածը՝ բաց դեղին գոյնով, փայլուն, մտոտ, շատ քաղցր ու ախորժահամ հատեր ունի: Աս չամիչը հետեւեալ կերպով կը պատրաստեն. ողկոյններն որթաւանկէն քաղէին ետքը՝ աւշնան շինուած մխրալըոյ մէջ կը թափեն, եւ արեւուն առջեւ դրուած փսիւ աթներու վրայ տարածելով՝ շատ անգամ կը դարձնեն, մինչեւ որ կատարեալ չորնան. ետքը եղեւնափայտէ շինուած 17—40 ֆունտնոց արկղներու մէջ կը դնեն: — 2. Մշիահատ չամիչը (Raisins muscats) չափաւոր մեծութեամբ, դեղին եւ գրեթէ թափանցիկ, անուշահոտ գինւոյ համով հատեր ունի: — 3. Բասարիլլ (Passarilles) ըստած չամիչը՝ նախընթացին լաւութիւնն ունի, բայց աւելի պզտիկ ու մութ գոյնով է:

Կորնթոսի կամ պզտիկ չամիչ ըստածը (Pasculae minores), անհարազատ որթաւանկի մը (Vitis vinifera variet. apyrena) խաղողին չորցած հատերն է: Մոռէպէն ու Յոնիական կղզիներէն եկած կորնթական չամիչը՝ ամենէն ընտիրն է. իսկ Դաղմատիայէն ու Սիկիլիայէն եկածը՝ ստորին տեսակներէն է:

Ընտիր չամիչը՝ նոր եւ թարմ, մտոտ միանգամայն չոր ու մեծ հատեր պիտի ունենայ. կոթուններով խառն, կարծր, ճղմուած, փտտած ու թրջած պիտի չըլլայ. դարձեալ թթու հոտ ու համ պիտի չունենայ:

Չամիչը չոր ու օդ բանած տեղ պահելու է. վասն զի ջրաի ու ջերմութեան ազդեցութեամբ իրենց հաճողական համը կը կորսնցնեն, կակուղ ու թաց կ'ըլլան:

Զ. Թորոզ:

Թուղը (խնիք) հասարակ թղենւոյ չորցած մտոտ պտուղն է: Թղենին հարաւային Եւրոպայի, հիւսիսային Ափրիկէի ու Ասիայի մէջ նոյն իսկ պատերու եւ ժայռերու վրայ կ'աճի: Չմշակուած թղենին կարծ կը մնայ, իսկ մշակուելու որըլլայ, 25—30 սոք բարձրութեան կը հասնի: Առեւտրի մէջ գտնուած թղի տեսակներն ասոնք են:

1. Զմիւռնիայի թուղը՝ ամենէն ընտիր տեսակն է, մեծ, կլոր, մտոտ, դեղին գոյնով եւ մեղրի նման անոյշ եւ շատ ազնիւ ճաշակ ունի:

2. Ճենովայի թուղն ամենալաւ տեսակներու կարգին կը վերաբերի. քաղցրահամ, մեծ ու դեղին գոյնով կ'ըլլայ: Ճենովայէն եկած սեւ թուղն ալ ընտիր տեսակ է:

3. Մարսիլիայի թուղը պզտիկ եւ միանգամայն

արտաքին կարգի անոյշ է. սակայն մէկ տարիէն աւելի չի գիմանար: Գաղղիա շատ ուրիշ զանազան թղի տեսակներ յառաջ կու գան եւ մեծաւ մասամբ Գերմանիա կը խաւրուին:

4. Գաղմատիայէն ու Սղիբիայէն եկած թուղն աւանտաւորք ու քիչ գիմացող տեսակն է. բայց շատ անոյշ կ'ըլլայ: Աս թուղը 10—30 ֆունտնոց եւ երբեմն 1 կենդինարի տակառներով կը խաւրուի:

5. Բուլիայի ու Գալապրիայի մէջ շատ առատ ու Գաղմատիայի թղէն աւելի ակործանաւոր ու անկէ աւելի երկայն գիմացող թղի տեսակ մը կը մշակուի: Բուլիայի թուղը կողովներու մէջ դրուած կու գայ, անոր համար կողովի թուղ ալ կ'անուանուի:

6. Սլաւոնիայի Մալաիա, Սելիւեա, Ալիգանդէ ու Վալենտիա քաղաքներէն եկած թուղը՝ երկայն կլոր, երբեմն դեղին եւ երբեմն կապուտակ գոյն եւ անոյշ հաճոյական ճաշակ ունի:

7. Մուէլայի թղէն՝ տուրեւառի մէջ մինակ Գալաւազայի տեսակը կը տեսնուի, որն որ Զմիւռնիայի թղին չափ մեծ է, սակայն անոր ազնիւ ճաշակը չունի:

Աս տեսակներէն զատ՝ Սիպրոս կղզիէն ու Հալէպէն Զմիւռնիայի թղին նման տեսակ մը ընտիր թուղ կու գայ, սակայն տուրեւառի մէջ դուռ ուրեք կը տեսնուի: Նմանապէս Մալդա կղզիէն՝ փոքր, բայց գոյնով եւ արտաքին կարգի անոյշ ու համեղ տեսակ մը թուղ կը մշակուի:

— Թղի մաճառակը ըստածը՝ ընտրուած ու կատարեալ հասած թղեր են, որոնց մէջ ստրկուած նուշ, կաղնի, պիստակ, շոճոյ պիստակ եւ զանազան ազնիւ համեմներ կը խառնեն, զորոնք ճղմելով պանրի մաճառակի ձեւ կու տան: Թղի մաճառակը տեսակ մը հիւսուած կողովներով Սլաւոնիայէն ու Բորդուկալէն կու գայ:

Թուղ գնելու ատեն նայելու է որ թարմ, մեծ, համով ու կակուղ ըլլայ: Թարմ թուղը քիչ շաքարով ծածկուած կ'ըլլայ: Թուղը զով տեղ պիտի պահուի:

Բ Ե Ա Պ Ա Տ Մ Ա Վ Ա Ն

Փիղ:

(Շարունակութիւն:)

Պատիճն՝ ինչպէս խմելու, անանկ ալ կերակուր ուտելու համար փղին անհրաժեշտ հարկաւոր է: Պատճին սուր ծայրովը խոտ ու պտուղ կը փրցընէ, ծառի ճիւղեր վար կ'առնու, թէ ինչ անոնց տերեւներն ուտելու եւ թէ ուրիշներուն ուտելու աշխատութիւնը թեթեւցընելու համար. շատ անգամ ալ նաեւ երկու առջեւի ոտուքներով ծառի բունին վրայ կ'ելլէ կը կռթնի, պատճովն աւոր բերքը կը ժողվէ ու ետքէն բերանը կը խոթէ: Աս աւանքն անոր անհրաժեշտ է: Լուացուելու ժամանակ ալ պատիճն իրեն շատ օգտակար է. մորթին հաստութեան ու կողմութեան պատճառաւ զգացած սոսկալի տաքութեան համար, շատ հարկաւոր է որ լուացուի. բայց արտաքին կարգի ծանրութիւնն ու յաղթանդամութիւնը

թիւնը թուղ չիտար որ արագ շարժումներ ընէ. ուստի եւ շատ դիւրութեամբ խղիւղելու վտանգի մէջ կ'իյնար, եթէ վեր բռնած պատիճն իրեն օդ ծծելու չծառայէր: Լուացուելն իրեն ամէն բանէն աւելի մեծ հաճութիւն կը պատճառէ, որմէ ետքը դիւրաշարժ նոյնի պէս ասդին անդին կը վազվզէ: Պատիճն իրեն նաեւ ձայնի դործաւորանաց տեղ ալ կը ծառայէ. երբեմն երբեմն արձակած սուր ձայնը, աւելի պատճէն՝ քան թէ բերնէն կ'ելլէ, զորաւոր փողի մը հանած ձայնին պէս կը հնչէ ու մէկ մղոն հեռուէն կրնայ լսուիլ. սակայն առիւծի մռնչելուն պէս ահագին չէ, եւ մարդուն վրայ սոսկում չիբերեր:

Աս մսեղէն ու ոսկրեայ ահագին զանգուածը կողով ոտուքները, չորս զօրաւոր սիւներու կը նմանին, եւ չափաւոր մարդու մը բարձրութիւնն ունին. ուստի միջակ ձի մը աս վիթխարի անասնոյն փորին տակէն դիւրութեամբ կրնայ անցնիլ: Փիղը տարիքն առնելով՝ միշտ աւելի կը բարձրանայ: Ոտքի թաթերը, որոնք գրեթէ կանգնաչափ մեծութեամբ հետք կը թողան, խեցեղէն կեղեւով մը բոլորովին ծածկուած են: Կարճ պոչը, որն որ կատարեալ լեւի է, կարծր մաղբուր փնջով մը կը վերջանայ:

Փիղը միայն տասը անոյշ ունի: Ասոնց մէջ շատ նշանաւոր են երկու շան աղբաները, որոնք դէպ ի վար ծուլու տեղ, բերնին մէջէն հորիզոնական ուղղութեամբ դէպ ի դուռս ցցուած են: Աս երկու աղբաներն իրարու երեք հաւասար չեն ըլլար, ալ կողմինը միւսէն միշտ քիչ մ'աւելի երկայն կ'ըլլայ: Պղտիկութեան ատեն փղերուն աղբաները բոլորովին պարապ են, եւ միայն հասկը բաւական առնելէն ետեւ՝ նոյն պարապ միջոցը կը լեցուի, բայց կատարեալ լեցուած վիճակի երբեք չիհասնիր: Աս աղբաներն իրենց կատարեալ մեծութիւնն ու աղբորութիւնը կը ստանան, երբ որ փիղը 30—40 տարեան կ'ըլլայ եւ հասարակօրէն քանի մը ոտք երկայնութիւն կ'ունենան, ծանրութիւննին ալ՝ երկայնութեան համաձայն՝ 50 մինչեւ 180 լիտր կրնայ կշռել: Թեպէտ եւ ասոնք մեղի շատ օգտակար են, սակայն փղին ներքին թիւն կը պատճառեն, այնպէս որ խեղճ անասունն իր արգելարանին պատերուն մէջ ծակեր փորելու կը ստիպուի, որպէս զի աս ահագին ոսկրներուն յենարան մը գտնէ, որով միանգամայն գլխոյն սաստիկ ծանրութիւնն ալ քիչ մը կը թեթեւնայ: Աղբաներուն գոյնը միշտ ձերմակ չ'ըլլար, հապա շատ անգամ գորշ ու դեղին գոյն ալ կը ստանայ. աս վերջին գոյնը փղակը շատ ազնիւ ու յարգի կ'ընէ. սակայն օգին ու արեգական ճառագայթներուն ազդեցութեամբ շատ դիւրութեամբ նոյն գոյնը կը կորսնցընէ, ձերմակի կը փոխուի:

Օգտաբաժինը, երկիրը, կերակուրը, կենաց հանգամանքն ու բնակութիւնը փղին մեծութեան ու յաղթանդամութեան վրայ արտաքին կարգի մեծ ազդեցութիւն ունին. կատարեալ աճեցողութեան վիճակին հասնող շնորհաստանի փիղ մը առ նուազն ութը կանգուն բարձրութիւն, տասը կանգնէն աւելի երկայնութիւն ու հարիւրէն մինչեւ հարիւր քսան կենդինար ծանրութիւն կ'ունենայ: Իր մորթին գոյնն ալ միշտ մորթինակ չէ.

բայց ընդհանրապէս սեւի զարնող մխրագոյն է. կը գտնուին նաեւ դորշագոյն, սպիտակ մխրագոյն, նաեւ կարմիր զարնող ու ճերմակ փղեր ալ, բայց աս երկու ետքի տեսակները սակաւագիւտ են: Ար պատմուի որ Սէյ-լոնի մէջ նաեւ խայտախարիւ ալ գտնուի: Փղին կաշին կատարեալ լերկ ու մազէ բոլորովին զուրկ է, եւ կրնանք ըսել թէ աւելի ծեր կաղնւոյ մը կեղեւին՝ քան թէ մորթի կը նմանի: Բայց ասոքին անդին ու գլխաւորաբար գլխուն ետեւի կողմը, ականջներուն մէջ ու ստուընները մազի փնջեր կը բուսնին: Մատի հաստութիւն ունեցող արտաքին մորթին տակ, որն որ շատ մը պզտիկ ու խեցեղէն թեփերով ծածկուած է, աւելի զգայուն ու փափուկ կաշի ալ կայ: Սակայն այսպէս աղէկ ու ապահով եղանակաւ զգեստաւորեալ ըլլալէն ետեւ ալ՝ ճանճի ու մծղուկի խայթումներէն դժուարաւ ու միայն մեծ աշխատութեամբ կրնայ պատսպարուիլ: Հագարումէկ փորձեր ու հնարագիտութիւններ կը բանեցընէ, որպէս զի աս վնասակար ճծիներէն ազատի. շատ անգամ պատճովն ու ականջներովը զանոնք կը զարնէ կը սատկեցընէ, երբեմն նեղ ու անձուկ միջոցի մը մէջ մտնելով՝ մորթը կը սկսի ուժով ասոքին անդին քսել, որպէս զի զինքն անհանդիստ ընող կենդանիներէն ազատի. շատ անգամ ալ անոնցմէ պատսպարուելու համար լուացուեցն անմիջապէս ետքը՝ մորթին ամենէն զգայուն տեղերն աւաղ կը ցանէ. իսկ եթէ աս միջոցն ալ օգուտ չընելու ըլլայ, ան ատեն գետնի վրայ կը պառկի ու ասոքին անդին թաւալելով՝ թշնամիները կը ստտկեցընէ:

Թէպէտ եւ փիղն այսպէս արտաքոյ կարգի յաղթանդամ ու ծանրամարմին կենդանի մըն է, ի վերայ այսր ամենայնի իր վազելու արագութեամբն ու լողալու յաջողակութեամբը դմարդ կը զարմացընէ: Քալած ժամանակ երկիրը կը թնդայ. ստուըններուն ձայնը բաւական հեռու տեղէն կրնայ լսուիլ: Ուրիշ կենդանիներուն քանի մը օրուան մէջ ըրած ձամբան՝ փիղն իր խոշոր քայլերովը, նաեւ հասարակ ընթացքով, մէկ օրուան մէջ կը լմնցընէ: Սովորաբար իր հասարակ ու բնական քայլուածքովը կ'երթայ. բայց նոյնն արագութեան կողմանէ՝ ձիուն միջակ վազելուն կը հաւասարի: Առանց բռնութիւն մը կրելու՝ օրուան մէջ հանդիստ եղանակաւ տասը մղոնէն աւելի ձամբայ կ'ընէ. եւ իր խոհեմութեամբն ամէն վտանգաւոր տեղերէն կը զգուշանայ: Իսկ լողալու մէջ ունեցած յաջողակութիւնը ձամբորդներուն լատի եւ կամ շարժական կամրջի տեղ կը ծառայէ: Երբ որ գետ մը անցնիլ հարկ կ'ըլլայ, ամէն բեռներն իր վրայ տեղաւորելէն ետեւ, ձամբորդներն իր ականջներէն ու պոչէն կը կախուին. անկից վերջը փիղը պատիճք վեր վերցընելով, ամենայն յաջողակութեամբ ջրին ընթացքին դէմ կը լողայ ու ցամաք կը հասնի:

Իր սովորական կերակուրն է թարմ ու չոր խոտ, արմատ, տերեւ, կակուղ փայտ, ցորեն, պտուղ, բրինձ եւ այլն: Ստուգիւ զարմանալու բան է որ փիղը՝ որն որ

ամէն տեսակ պտուղներն առանց դժուարութեան իրենց քարի նման կուտերովը կը կլլէ ու մեծ դիւրութեամբ կը մարսէ, խաղողը կը ճզմէ ու միայն հիւթը կը ծծէ, իսկ կեղեւը դուրս կը հանէ: Աւելի մեծ պտուղները, ինչպէս են ձմերուկ, սեխ, դդում եւ այլն, պատճովը բռնելով երկու կտոր ընելու տեղ, գետինը կը զարնէ, եւ եթէ բացուելու չըլլան, ոտքով կը կոխէ կտոր կտոր կ'ընէ ու ետքէն կ'ուտէ: Յորենը՝ շունչ առնելով պատճին մէջ կը ժողվէ, եւ ետքէն շունչ տալով՝ բերին մէջ կը մղէ: Անօթութենէն սաստիկ նեղուած ու չարաբուած ատեն՝ առջեւը դուրս առնէ կերպ բան կ'ուտէ, սակայն մին ամենեւին չիդպչիր: Փղերը քանի մը ժամու մէջ ամբողջ ու ընդարձակ մարդագետին մը կ'ապականեն, եւ աւելի կը փճացընեն՝ քան թէ կ'ուտեն. թէպէտ ան ալ ստոյգ է որ այսպիսի դէպքի մէջ ամէն մէկը հարիւր յիսուն լիտր խոտ կը սպառէ: Երբ որ ծառի մը վրայ դտնուած պտուղները ձեռք չեն կրնար բերել, ամբողջ ծառը արմատախիլ կ'ընեն կը փրցընեն ու վրայի պտուղները հանդարտութեամբ կը ժողվեն: Այսպէս ատեններն՝ իրենց ձամբուն արգելք եղող հիւղերը կը կործանեն, գետնի հաւասար կ'ընեն: Աս վնասակար հիւրերուն առջեւն առնելու, զինքն արտերէն, արօտներէն ու մարդագետիններէն հեռացընելու միակ միջոցը կրակն է, ուսկից սաստիկ կը վախնան եւ տեսնելուն պէս՝ կը փախչին կ'երթան:

Աս անասունն ընտանի վիճակի մէջ պահելը, հոգալն ու կերակրելը մեծ ծախք ու աշխատութիւն կը պահանջէ: Օրը՝ չաքարով ու կարագով եփուած ու պատրաստուած կենդինար մը բրինձ կ'ուտէ, ասկէ զատ՝ ծառի տերեւներ ալ: Հնդկաստան՝ փղերը Եօթը դաս կը բաժնեն, եւ իրենց այլեւայլ դասին համաձայն՝ կերակրոյն որպիսութիւնն ալ զանազան է: Հասարակօրէն աս զանազան դասերն երեքի կ'ամփոփուին ու կը կոչուին Մոսա, Շիբիբի ու Մոսիբի: Մոսաբիբ իբրեւ ամենապատրաստուած ընտրելագոյններն ու չափահասները՝ օրուան մէջ 150 — 170 լիտր կերակուր կ'ընդունին. Շիբիբիբի կամ նորեկ պատերազմող փղերը 90 — 150 լիտր. իսկ պզտիկ ու գեռ չգործածուած ու վրանին չնստուած փղերուն աւելի քիչ կը տրուի. եզերուն ալ ընդհանրապէս աւելի քիչ ճարակ կու տան: Փղերը մէկ ստամոքս ունին, ուստի եւ որոճող կենդանի չեն: Ոգեւոր ըմպելիները, ինչպէս են ջերմօղի, շաքարօղի, ցքի եւ այլն, արտաքոյ կարգի սիրով կը խմեն եւ եթէ իրենց այսպիսի ըմպելի խոտացուելու ըլլայ, զորն որ նշանացի ու նաեւ խօսքով ալ շատ աղէկ կը հասկընան, ինչ դժուարին աշխատութիւն որ պահանջուի, յանձն կ'առնուն եւ մեծ սիրով կը կատարեն. բայց վայ ան մարդուն՝ որն որ խօսքը չիբռներ, այնպիսին ստուգիւ կ'որոտած է, եթէ անմիջապէս չէ, մէկ երկու տարի ետքը:

Պէտք չարունակութի: